

Дејан Петровић

Класа - заборављени конституент идентитета у савременом друштву

Апстракт: Овај рад настоји да, преко критичког разматрања модерних и постмодерних теорија идентитета, као и схватања значаја који појам класе има у савременој социологији, скрене пажњу на једностраности у постмодернистичким теоријским објашњењима начина конструкције идентитета у савременом друштву.

Кључне речи: идентитет, класа, животни стил, Кун, постмодернизам

Утицаји којима смо изложени од стране масовних медија, маркетиншких компанија, али и доминантних дискурса у друштвеним наукама, могу нас навести да се запитамо јесмо ли ми у ствари оно што трошимо. Уколико је одговор потврдан, поставља се питање колико је, и да ли је уопште, појединац данас способан за потпуно независан избор свог начина потрошње. Образац потрошње несумњиво представља важан део идентитета појединца који, мање или више директно, одређује његов/њен животни стил. Међутим, није ли тај избор под значајним утицајем структуралних чинилаца? Да ли је појединац, као што тврде одређени постмодернистички теоретичари, слободан у конструкцији свог идентитета у друштву ризика, постиндустријском, постмодерном, друштву касне модерне или како год већ назвали савремено друштво, а у којој су мери његов избор и животне шансе детерминисане његовим социо-економским положајем, етничитетом, родом и старосним добом?

Поставити оваква и њима слична питања неопходно је уколико се жели у целисти спознати друштвена стварност у свој својој комплексности, унутар често противуречног контекста глобализације. Док с једне стране парсонски структурално-функционалистички теоријски оквир занемарује било какву слободу делања актера унутар друштвеног система, с друге стране, у постмодернистичком поимању идентитета чији је концептуални фокус премештен ка индивидуалној акцији, лако се може изгубити из вида друштвено-историјски контекст у који је појединац урођен.¹ Да би се избегао редукционизам

¹ Структурално-функционалистичка теорија Талкота Парсонса „претпоставља да је друштвено делање производ индивидуалних избора који имају смисла за актера. Али ти су избори везани за глобалну целину заједничких вредности (симболички израз заједничких преференција) и укључују се у мрежу норми која је саставни део структуре друштва- што су све елементи који спутавају индивидуално делање.“ Види: Мишел Лалман, *Историја социолошких идеја, Том I* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004) Другим речима, иако је актер наизглед слободан да дела слободно, његово понашање у потпуности одређују заједничке друштвене вредности и обрасци понашања повезани са његовом друштвеном улогом, а које је он усвојио током социјализације. Видети на пример: Talcot Parsons, *The Structure of Social Action* (New York: The Free Press, 1949).

у оба горе наведена облика, неопходно је критичко промишљање идентитета и теорија које су конституисане око тог концепта.

Пре него што се пређе на разматрање идентитета и контроверзи повезаних са тим појмом, ваља објаснити како је овај концепт постао централни у друштвеним наукама, превасходно у социологији. Такво објашњење може пружити филозофија науке, односно теорија о научним револуцијама Томаса Куна (Thomas Kuhn).

Научне револуције и идентитет

Структура научне револуције из 1962. године представљала је једну од најутицајнијих књига у академским круговима тог доба.² Дело овог физичара је, као што је време показало, оставило далеко дубљи траг у друштвеним наукама него у природним, које јесу предмет његовог разматрања. Највећу пажњу је привукла његова теза да на одабир нове научне парадигме утичу фактори спољни у односу на ту науку или, тачније речено, друштвено-историјски контекст у коме научно знање настаје. Но, ови редови ће имати далеко више смисла након приказа основних идеја садржаних у наведеном делу.

Основна Кунова идеја је да се у историји науке могу издвојити периоди, како их он назива, нормалне науке и повремене научне револуције, при чему се ове фазе смењују циклично. Међутим, важно је напоменути да, иако се периоди нормалне науке и научне револуције циклично смењују, саме револуције су изузетно ретке појаве из једноставног разлога конзервативности научне заједнице као такве. Научне револуције настају онда када аномалије које постоје током периода нормалне науке бивају акумулиране преко одређене критичне тачке. Аномалије, према Куну, представљају проблеме који не могу бити превладани постојећим знањем унутар одређене науке. За време периода нормалне науке увек на снази је само једна парадигма. Сама парадигма може бити схваћена на два начина. У првом случају, парадигма је схваћена као, како је Кун назива, *дисциплинарна матрица*, односно скуп појмова, вредности и методолошких поступака које деле припадници научне заједнице, што је, по његовом мишљењу и примарно значење овог појма. Други начин интерпретирања парадигме, односно њено значење у ужем смислу, била би парадигма као егземплар, то јест скуп решених проблема једне науке који би требало да служе као путоказ за решавање новонасталих проблема унутар ње. Уколико постоји више скупова теорија које претендују да постану парадигме у одређеној науци, то не значи да она нема статус науке, већ да се налази у претпарадигматској фази развоја. Ово је обележје младих наука, каква би према схватању аутора *Структуре научне револуције* била и социологија. Услед акумулације аномалија преко критичног прага јавља се незадовољство постојећом парадигмом, што води успостављању нове парадигме која конкурише старој. Уколико нова парадигма успе у решавању већине аномалија присутних у периоду нормалне науке, дешава се научна револуција, а нова парадигма постаје важећа парадигма у наступајућем периоду нормалне науке.³ Овде је важно напоменути да су „коперникански обрти“ у науци изузетно ретки и да се приликом научне револуције покушава

² Tomas Kuhn, *Struktura naučnih revolucija* (Beograd: Nolit, 1974).

³ Ibid.

што више задржати од старе парадигме. У супротном, односно у случају наглог и потпуног напуштања старог категоријалног апарата, вредности и методолошких поступака од стране научне заједнице, она би изгубила, како је то назвао британски социолог Ентони Гиденс (Anthony Giddens), своју онтолошку сигурност,⁴ али и статус легитимног тумача објективне стварности, у чему се и огледа горе поменути конзервативност научне заједнице. Међутим, ни нова парадигма није у потпуности ослобођена аномалија и често се ради о изузетно суптилним разликама међу конкурентним парадигмама, тако да о томе која ће од њих постати доминантна, односно да ли ће доћи до научне револуције или не, одлучује културно наслеђе научника на чијој је теорији заснована одређена парадигма, а у неким случајевима, према Куну, одлучујућа је и националност научника.⁵ То значи да су у неким случајевима кључни разлози за превагу једне парадигме над другом често спољни у односу на науку, то јест да најважнији критеријум за избор парадигме није њена научна ваљаност, већ превагу имају друштвено-политички чиниоци.

Вратимо се сад на тезу о социологији као младој науци. Услед саме природе њеног предмета, разумљиво је непостојање једне важеће парадигме. Управо ова чињеница значајно отежава објашњење драстичног смањења занимања за класу и класну анализу у савременој социологији преко Куновог концепта парадигме. С обзиром на чињеницу да су предмет Куновог дела природне науке и уколико се уваже карактеристике предмета изучавања социологије, могуће је дати уже схватање парадигме које би било адекватно за примену у друштвеним наукама, првенствено социологији, а које би подразумевало одређени скуп појмова око чије сазнајне и аналитичке вредности постоји консензус у социолошкој научној заједници и који је допуњен одговарајућим методолошким апаратом. Тако је *класа* кључни концепт унутар социологије, чији је предмет изучавања друштвени систем у коме је државни капитализам доминантан начин друштвене продукције, односно репродукције. Међутим, са новом фазом у развоју капитализма, нови кључни концепт унутар социологије постаје идентитет. Конзумеризам као идеологија неолибералног капитализма утиче и на ставове и вредности научника које они, мање или више свесно, укључују у корпус научног знања. То значи да, уколико научници на основу свог субјективног осећаја и здраворазумског запажања не увиђају важност социо-економског положаја појединца, не мора бити да он и даље не утиче на животе већине припадника друштва. Колико год се било који друштвени научник трудио да испоштује препоруку о објективности научног сазнања коју је увео Макс Вебер, он ипак никада није у потпуности способан да сачува своју идеолошку непристрасност.⁶ Ово представља могуће објашњење зашто је концепт идентитета заузео централни положај унутар савремене социолошке теорије. Доминантна теоријска објашњења конструкције идентитета у савременом друштву значајан део своје легитимацијске потпоре засигурно црпу из схватања о неопходности реконцептуализације основног категоријалног апарата друштвене науке у условима промене друштвеног система. У односу на период од краја XIX до прве половине XX века, када је класна компонента идентитета била несумњиво најзначајнија, она у XX заиста

⁴ Ентони Гиденс, *Последице модерности* (Београд: Филип Вишњић 1998).

⁵ Kun, *Struktura naučnih revolucija*.

⁶ Макс Вебер, *Политика као позив* (Београд: Филип Вишњић, 1988).

губи на значају. Међутим, као што ће бити приказано у тексту који следи, то не значи да је она у потпуности изгубила улогу одређујућег фактора животних изгледа појединца.

О идентитету, класи и другим појмовима

Зарад прецизности и отклањања могућих недоумица приликом интерпретације кључних појмова изнетих у овом тексту, неопходан је кратак осврт на схватања ових појмова у оквиру различитих теоријских традиција уроњених у карактеристичне друштвено-историјске контексте, њихова филтрација и, најзад, изношење начина на који су ови концепти коришћени овде.

Пошто је један од главних циљева овог рада критичко промишљање концепта идентитета у савременој социологији, од њега ће се и кренути. Упоредо са одвијањем динамичких процеса унутар глобалног друштва, одигравала се и промена схватања идентитета. Тако, изузимајући одређене периоде историје као што је, на пример, античко доба, све до протестантске реформације у XVI веку карактеристично је постојање идентитета у коме је његов колективни аспект у потпуности доминирао над индивидуалним, неретко га у потпуности негирајући.⁷ Појединац је, пре свега, виђен као припадник одређене религијске конфесије, етничке заједнице или сталежа. Процес индивидуализације, односно смањења значаја веза између појединца, традиције и колективитета, које су до тад у потпуности одређивале чланове друштва, настављен је просветитељским инсистирањем на слободи индивидуе. Са појавом концепта грађанства, појединац се поима као јединствен, целовит и рационалан, способан да делује на основу свог сопственог нахођења, које произилази из сржи његовог бића, са којом се рађа и која се развија континуирано са његовим биолошким развојем (онтогенеза прати филогенезу). На основу ове идеје континуитета, то јест схватања да је појединац у сваком тренутку свог живота идентичан једино и само себи у сваком стадијуму свог развоја, настаје и модерно поимање идентитета. Овакво виђење одржало се у социологији све до појаве симболичког интеракционизма, који у процес изградње индивидуе уводи концепт Другог, друштвеног окружења чији је виђење и вредновање појединца конститутивни део његовог идентитета.

Са променама друштва и друштвених односа условљених развојем информационих технологија и са њима повезаним увођењем организацијских и технолошких иновација у производњи, као и паралелним развојем потрошачког друштва праћеног све пресуднијим утицајем масовних медија на образовање јавног мњења, мења се и схватање идентитета. Он је схваћен као флуидан, склон промени и фрагментиран. Појединац је потпуно слободан и ничим није ограничен да изабере свој идентитет, односно идентитете, које увек може да одбаци и замени другим. Овакво схватање идентитета је нераскидиво везано са постмодернизмом, филозофским правцем који брзо врши велики утицај на остале друштвене науке. Критиком просветитељства као метанарације створене од стране буржоазије у периоду *старог режима*, односно пројекта наметања идеолошке хегемоније са циљем поткопавања сталешког друштвено-политичког

⁷ Max Weber, *Protestantska etika i duh kapitalizma* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989); Erih From, *Bekstvo od slobode* (Beograd: Nolit, 1964).

система и оправдавања своје доминантне позиције унутар грађанског друштва насталог након Француске револуције 1789. године, као и апологије новонасталог капиталистичког система друштвене производње, долази и до одбацивања просветитељског ауторитета разума и постојања било какве објективне и апсолутне истине. Ограниченост и несавршеност људског бића представља препреку у досезању апсолутне истине јер *ratio* омогућава схватање само делића комплексног света који га окружује, при чему је исправност схватања немогуће утврдити, пошто сваки човек гради своје схватање света, а та схватања су међу собом немерљива. Нема једне *Истине*, већ постоји мноштво истина које су поједнако тачне и неупоредиве међу собом.

Овај релативизам је пренет и у социологију, унутар које настају постмодернистичке теорије из незадовољства доминантним теоријским традицијама. Постмодерна, са својим потрошачким капитализмом унутар ког је постфордизам⁸ постао доминантан облик организације предузећа и производње и све већом улогом информационих технологија и масовних медија, захтева и одговарајућу теорију о друштву. Сменом масовне производње и фордистичких гломазних бирократизованих корпорација флексибилном производњом унутар департаментализованих и хоризонтално организованих предузећа, потрошња, према постмодернистичким теоријама, постаје централна у савременом друштву. Растакањем модерних институција под утицајем технологије и масовне потрошње, појединац и његови идентитети морају постати централни предмет науке о друштву. Нестају, или је њихов значај минималан, држава, породица и класа, а производњу материјалних добара замењује производња *знакова*,⁹ које сада потпуно слободни појединци користе, производе њихова нова значења и одбацују их у непрестаном процесу конструкције и деконструкције стварности. Сваки теоријски систем који настоји да уведе ред у хаос постојећих стварности

⁸ Криза унутар фордизма настаје већ половином 1960-их, да би се са одлукама ОПЕК-а да подигне цену нафте на светском тржишту и одлуке влада арапских земаља да обуставе извоз нафте западним земљама све више продубљивала и коначно кулминирала рецесијом 1973. Поред тога, тржишта су се мењала брзином коју ригидна фордистичка концепција није узимала у обзир. Фордизам подразумева пораст продуктивности базиран на економији обима, која се постиже у механизованом процесу производње стандардизованог производа на стандардизован начин, односно радом на покретној траци. Социјални систем предузећа заснован је на вертикалној интеграцији, строгој хијерархији и строгој специјализацији радних улога, што доводи до дехуманизације рада и немогућности да радници дају допринос у превазилажењу евентуалних тешкоћа које се јављају у самом процесу. Фордистички систем масовне производње постао је скуп, нефункционалан и застарео. Било је потребно увести иновације у областима производног процеса, организације и менаџмента. Насупрот овом систему, постфордистички систем се базира на производњи која је прилагођена захтевима тржишта, односно потрошача. Масовна производња стандардизованих производа замењује се производњом без залиха, што омогућује брза прилагођавања променама у захтевима тржишта, хијерархизована организација предузећа се замењује матричном, а уместо вертикалне уводи се хоризонтални начин интеграције различитих функционалних јединица предузећа.

⁹ Жан- Франсоа Лиотар, *Постмодерно стање* (Нови Сад: Светови, 1988).

оцењен је као метанарација, а самим тим је и у бити погрешан.

Идеолошку хегемонију у друштву постмодерне или друштву које такво треба да постане, зависно од појединачних схватања теоретичара који себе називају постмодернистима о томе да ли је ова промена наступила или не, остварује конзумеризам. Док је ранији период друштва карактерисала производња, ово друштво је у самој својој суштини потрошачко друштво. Производња материјалних производа чија је намера била подмирење одређене потребе замењена је производњом жеља и потреба. Контрола чланова друштва спровођена на њиховим радним местима постаје суптилнија и поприма облик завођења које продире у најситније поре људског постојања. Границе постају флуидне и нетранспарентне; без обзира да ли се ради о разграничењу јавног и приватног или о границама географских простора, ништа не остаје поштеђено моћне жеље за нечим новим. Тренутак задовољења жеља потпуно је ефемеран, јер се након задовољења једне жеље јављају безбројне нове које вуку у даљу потрагу. У потрошачком друштву жеља је принцип који перпетуира систем. Поседовање нечега није циљ, већ је циљ жудња за одређеним добром и стална потрага за њим, а задовољавање свих жеља, припадника потрошачког друштва води у егзистенцијалну кризу.¹⁰ Легитимација незајажљиве жеље за потрошњом представља суштину идеологије конзумеризма.

Након изношења тврдње постмодернистичких теоретичара о смањењу делатног потенцијала класе као колективног актера унутар друштвеног система, чак и тезе о „смрти класе“ коју су изнели Пакулски (Jan Pakulski) и Вотерс (Malcom Waters),¹¹ неопходно је додатно размотрити концепт класе. Сам појам класе порекло води од латинске речи *classis*, која се првобитно односила на свако разврставање у неком поретку. Овај појам се потом употребљавао да истакне дистинкцију међу различитим групама пореских обвезника у Римском царству, односно класа је означавала категорије становништва које су се образовале на основу истих законски прописаних обавеза према држави, што је схватање ближе данашњем схватању сталежа. Током дугог периода историје појмови сталежа и класе су се стално преплитали, при чему све до XIX века није прецизно установљено на која се разликовна обележја појединаца или друштвених група тачно мисли коришћењем било којег од ова два термина. Модерно поимање класе, односно оно што ми данас под њом подразумевамо, први је, крајем XVIII века, употребио Грах Бабеф (Gracchus Babeuf). Према неким теоретичарима,¹² класна компонента идентитета била је доминантна у XIX и почетком XX века, будући да су тада развој економије и принцип слободног тржишта представљали основне вредности већине развијених капиталистичких друштава. Од 1920-их па све до 1970-их, ова ситуација се мења у корист политичких странака, које мерама државне регулативе и увођењем планске економије донекле ублажавају положај најугроженијих слојева, укључујући ту и радничку класу. Најзад, током

¹⁰ Зигмунд Бауман, „Туристи и вагабунди,“ у: *Глобализација – мит или стварност*, прир. Владимир Вулетић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003).

¹¹ Jan Pakulski and Malcom Waters, *The death of class* (London: SAGE, 1996).

¹² Malcom Waters, “Succession in the stratification system: a contribution to the ‘death of class’ debate,” in *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*, eds. David Lee, Bryan Turner (London- New York: Longman, 1996).

1980-их, са сломом државе благостања и другим променама које су наступиле у овом периоду, статус, односно животни стил који је појединац сам изабрао постаје доминантан елемент самоодређења.

У савременој социологији која се развијала од краја Другог светског рата до данас, а чији је развој, у складу са њеним предметом истраживања и циљем њених теоријских и истраживачких подухвата, био под утицајем глобалних друштвених промена и тенденција развоја које су наступиле у том периоду, отворила се расправа о аналитичкој вредности, па чак и оправданости коришћења термина као што су *друштвена класа* и *класни положај*. Јачање државе благостања у периоду после Другог светског рата, привредни опоравак и просперитет, побољшање положаја радника и сиромашних слојева друштва, као и промовисање и прихватање концепта људских права, навели су одређене социологе, махом америчке, да у најмању руку непромишљено, појам друштвене класе, класног положаја и класне анализе ограниче на поље историјске социологије.¹³ Њихова теза је била да порастом животног стандарда и привредног благостања долази до нивелисања класних разлика јер су сада сви припадници друштва у могућности да користе и примењују исте или сличне обрасце потрошње који зависе искључиво од њиховог личног избора сопственог животног стила.

Поборници тврде о неупотребљивости појма класе најчешће наводе два показатеља на основу којих се може закључити да је дошло до ерозије употребне вредности овог аналитичког концепта. Први показатељ је општи пад Алфордовога индекса класног гласања за све земље за које су подаци доступни. Алфордов индекс представља разлику у проценту гласова које странке које се налазе на левој страни политичког спектра добијају међу радницима и процента који добијају међу припадницима осталих занимања.¹⁴ Поред наведеног смањења Алфордовога индекса, у ову групу показатеља могу се уврстити и смањење утицаја синдиката и опадање броја њиховог чланства, смањење броја чланова партија левице, као и појава и пораст броја чланова нових друштвених покрета чији се програми концентришу око одређеног друштвеног проблема, али немају целовиту стратегију структурне трансформације читавог друштвеног система која би била формулисана у односу на интересе одређене друштвене класе. Други показатељ је повезан са пропадањем традиционалних радничких заједница и порастом броја нових занимања од којих је највећи број смештен у услужном сектору. Такође, податак о величини новоотворених фирми које су углавном мале по броју запослених радника, према овим ауторима, сведочи о слабењу класне хијерархијске структуре на радном месту.

Међутим, податак о опадању Алфордовога индекса, како наглашавају поједини социолози, не мора нужно да значи да класна припадност више не представља важан део идентитета појединца, као ни то да је она као аналитичка категорија изгубила своју вредност. Овај податак може се протумачити и као опадање значаја поделе на левицу и десницу у савременим друштвима. Може се такође констатовати да поред мноштва новонасталих или новооткривених

¹³ Robert Nisbet, "The Decline and Fall of Social Class," *Pacific Sociological Review* 2, no.1 (1959).

¹⁴ Концепција класног гласања заступана је у књизи: Сејмур Мартин Липсет, *Политички човек* (Београд: Рад, 1969).

друштвених проблема класни интерес пада у њихову сенку. Пораст животног стандарда, уз који иде и промоција идеологије потрошње, може навести на мишљење да класне разлике представљају заоставштину традиционалних хијерархија и да припадају прошлости. Међутим, то што класне поделе више нису једине поделе не може се узети као показатељ њиховог непостојања или неупотребљивости. Исто тако, промене у структури занимања и организацији предузећа не значе да класни односи престају да постоје. У малим нехијерархизованим фирмама на добро плаћеним позицијама ради веома мали број људи, а остатак су углавном слабо плаћени и несигурни послови. Велике хијерархизоване компаније су и даље доминантне. Класна покретљивост је мала и ограничена образовањем и социо-културним капиталом, који опет зависе од класне позиције са које појединац ступа на тржиште рада.

Како наводи Јан Пакулски,¹⁵ већина контроверзи повезаних са положајем појма класе у савременој социологији порекло води од подложности овог концепта *појмовној растегљивости*. То значи да овај појам стално добија на ширини и обухватности, али зато губи на чистини и јасноћи. Другим речима, теза о смрти класе може бити мање или више истинита у зависности од тога како дефинишемо класу. Ако прихватимо марксистичку дефиницију по којој одређену друштвену класу чини одређени број појединаца који имају исти положај у односу на власништво над средствима за производњу, па самим тим и, били они тога свесни или не, исте интересе који би требало да воде одређеној колективној класној акцији, онда несумњиво морамо признати да је класа као део социолошког аналитичког апарата умногоме изгубила на значају. Међутим, ако прихватимо одређење према којем је класа, поред статусне групе и политичке странке, само један од облика расподеле моћи који подразумева неједнаку расподелу и неједнаки приступ материјалним ресурсима, а који при том не обавезује на формирање одређене групне свести или колективне акције, она (класа) може бити схваћена као веома важан показатељ друштвеног положаја појединца. Ово је приступ који користи Макс Вебер. По овом приступу, класни положај појединца је основни елемент који одређује његове животне шансе, односно његов начин живота. Начин живота по Веберовом одређењу треба разликовати од животног стила. Животни стил је скоро у потпуности ствар укуса, док је начин живота више структурално одређен. Начин живота највише зависи од класног положаја појединца, јер подразумева да су одлуке појединца ограничене његовим буџетом – његове одлуке су ствар економске нужности, а не слободног избора.

Према становишту Џона Скота (John Scott),¹⁶ то што класни идентитет губи на важности на рачун других компоненти идентитета не значи да су класни односи престали да постоје. Он наводи четири показатеља како би подржао ову своју тврдњу. Прво, положај појединца на тржишту рада одређује његове приходе, а они одређују и његове животне шансе. То је економско одређење класног положаја. Друго, истраживања показују да и даље постоји јака веза између економске класе и општег квалитета нечијег живота. То такође сведочи о

¹⁵ Jan Pakulski, "The dying of class or of Marxist class theory," in *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*, eds. Lee i Turner.

¹⁶ John Scott, "Social Class and Stratification," paper for "Sociology at the Crossroads: Recent Advances and Future Challenges" Special Issue of *Acta Sociologica* 45, No. 1 (2002).

повезаности класе и животних изгледа појединца. Треће, од економских класа и животних изгледа уобичавају се друштвене класе преко образаца друштвености који су ограничени границама друштвене покретљивости. Доњи и горњи део класне структуре су затворенији, док је средишњи отворенији. И четврто, које се тиче класне свести и класног виђења друштва, јесте констатација да су, бар што се тиче Велике Британије, где су спроведена истраживања на која се он позива, класна свест и класно самопрепознавање доста замагљени. Он ову чињеницу објашњава већом друштвеном покретљивошћу и већом могућношћу задовољења потрошачких потреба, али и наглашава да непрепознавање класних подела не значи да оне објективно не постоје.

Класа као синдром структурно условљених разлика превасходно у расположивим ресурсима (не само материјалним) одређеног друштвеног положаја несумњиво и даље има велики аналитички значај за социологију. Иако су бројне промене у технологији, институцијама и вредностима довеле до повећања значаја и других категорија идентитета (на пример, припадност одређеној статусној групи), последице које класни положај има на животне шансе, систем вредности, обрасце понашања и друштвени идентитет појединца и даље су толико значајне да се не могу занемарити. Појединац јесте слободнији да изабере одређене елементе свог животног стила, али је и даље ограничен својим материјалним положајем који за собом повлачи и одређену количину и квалитет социо-културног капитала. Доступност образовања, знања, информација и културних садржаја још зависи од тога са колико материјалних ресурса одређени појединац располаже.

Теоријски приступи идентитету

Тешко је издвојити теоријске приступе идентитету од проблематике убрзаних промена кроз које пролази савремено друштво. Начин на који је схваћен идентитет у великој мери зависи од тога како су дате промене окарактерисане, односно да ли оне имплицирају потпуно одбацивање постулата модерне или они још увек могу допринети разумевању друштвене стварности у знатно измењеним условима у односу на еру фордизма. Тако Харијет Бредли (Harriet Bradley) издваја следеће разлике у приступима идентитету унутар теорија сврстаних у модернистичке и постмодернистичке приступе:

- Модернистички приступи објашњавању идентитета наглашавају важност структура, док постмодернистички наглашавају избор.
- Модернистички приступи сматрају да су друштва поларизована (на пример, на богате и сиромашне). Постмодерни приступи сматрају да су друштва и идентитети њихових чланова фрагментисани на различите начине.
- Модернистички приступи виде у класи и роду кључне изворе идентитета, док постмодернистички приступи, с друге стране, тврде да класа нестаје и да, такође, постоје бројни, различити и међусобно повезани извори идентитета.
- Модернистички приступи сматрају да су друштва релативно предвидљива и да у њима постоји одређена мера реда, док се унутар постмодернистичких приступа наглашава постојање хаоса, односно одсуство реда.

- Модернистички приступи наглашавају материјалне изворе моћи, посебно контролу над економским ресурсима. Са становишта постмодернистичких приступа, моћ проистиче из контроле над дискурсима, односно над тиме како људи говоре и на који начин мисле о појединим темама или друштвеним групама. Овде су најважнија значења.¹⁷

Овакво издавање разлика између два горе поменута приступа идентитету какво је предузела Бредлијева треба схватити идеално-типски. Овако јасно разграничење модернистичких и постмодернистичких приступа у радовима теоретичара се прилично ретко сусреће. Може се запазити да се наведене разлике могу посматрати кроз призму дихотомије *структура / делање*, где је примарност структурних фактора у формирању идентитета обележје модернистичких приступа, док су избор и конструкција идентитета схваћени доминантно као резултат делања друштвеног актера унутар постмодернистичких приступа. Наравно, чланове ове дихотомије ваља схватити пре као крајеве једног континуума него као просте супротности јер се друштвена реалност конструише кроз делање које је на споменутом континууму „негде на средини“. Чини се да је у савременим разматрањима идентитета његова конструкција, пре свега, детерминисана низом слободних одлука актера које су позициониране у сфери потрошње, док су утицаји структуралних чинилаца готово у потпуности занемарени. Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman) примећује да одлуке потрошача, а самим тим и конструкција идентитета, нису слободне у тој мери како се често тврди:

„Сви смо ми осуђени на живот пун избора, али немамо сви средства да будемо бирачи“.¹⁸

Идентитети као друштвени конструкти су, према Џенкинсу (Richard Jenkins), неодвојиви од односа моћи унутар друштва или, другачије речено, присвајање одређеног идентитета и приписивање истог другима јесте у суштини питање моћи.¹⁹ Ревитализујући Мидово (George H. Mead) схватање процеса конструкције друштвеног идентитета, Џенкинс, с правом, подсећа да идентитет представља релацијски појам, то јест да се конструише у односу према Другом. Без обзира на то да ли се ради о појединачним или колективним идентитетима,²⁰ њихова конструкција зависи од мишљења Других о датом појединцу или групи која је интернализована као саставни део сопства. У међупрожимању интерних и екстерних фактора настају специфични и јединствени друштвени идентитети. Моћ од које зависи у којој мери ће одређени идентитети бити успешно присвојени или приписани зависи од социо-економског положаја појединца или припадника

¹⁷ Harriet Bradley, navedeno prema: Majkl Haralambos, *Sociologija: teme i perspektive* (Zagreb: Golden marketing, 2002), 928.

¹⁸ Бауман, „Туристи и вагабунди“, 251.

¹⁹ Richard Jenkins, *Social identity* (London: Routledge, 1996).

²⁰ Појединачни идентитети, према Џенкинсу, представљају скупове карактеристика појединца по којима се он разликује од других, док колективни идентитети представљају такве скупове обележја који су заједнички свим припадницима одређене друштвене групе, а по којима се они разликују од припадника било које друге друштвене групе.

одређене групе унутар одређеног друштва.

За разлику од Џенкинса, чије се схватање идентитета у доброј мери може окарактерисати као модернистичко, Бек (Ulrich Beck) процес конструкције идентитета види далеко мање структурално детерминисаним. Друга модерна, појам који он користи да би нагласио специфичности савременог друштва у односу на друштво ере фордизма, доноси како повећану слободу избора, тако и све већу несигурност појединца која не јењава. Процес индивидуализације, започет током реформације, у савременом друштву ризика²¹ утиче на смањење значаја свих облика колектива у њему. Самим тим, и колективни идентитети заједно са државом постају „зомби категорије“,²² односно нефункционални реликти прве модерне. Класе ту свакако нису никакав изузетак и припадност појединца одређеној класи је све мање битан фактор при конструкцији његовог идентитета. Поодмакла индивидуализација, у спречи са променама у макро нивоу друштва насталим под утицајем глобализације, утиче на то да идентитети постану нестални и фрагментисани. Свакодневне промене друштвеног окружења, уз непрестано подсећање на могућност брзог нестанка људске врсте, приморавају чланове савременог друштва да изнова бирају и одбацују своје идентитете у циљу што успешнијег прилагођавања вртоглавим променама. Важно је напоменути да Бек не узима у обзир карактеристике одређеног друштва, а самим тим се подразумева да је процес индивидуације у индустријски развијеним друштвима идентичан истом процесу унутар друштава у развоју. Он свакако увиђа да друштвени услови у наведеним друштвима поседују своје специфичности, али да се глобализација креће у таквом смеру да те разлике анулира. Ово становиште је у најмању руку под знаком питања, а сврставање државе и класе у „зомби категорије“, чини се, у значајној мери симплификује слику друштвене стварности. Другим речима, утицај транснационалних компанија, као главних актера процеса глобализације, на укупне услове унутар одређеног друштва у тој мери је велик, да се одабир и одбацивање идентитета од стране појединаца одвија свуда на исти начин. Ако разлике реално постоје, оне се перципирају као тренутне, са тенденцијом брзог нестанка.²³

Занимљиво је Бауманово теоријско становиште у погледу идентитета.²⁴ Развој технологије, при чему се пре свега мисли на информациону технологију, који од средине осамдесетих година XX века поприма обележја у најмању руку веома динамичног процеса, довео је до промене доживљаја времена и губљења значаја простора за припаднике савременог потрошачког друштва. Прво телевизија, а од 1995. године и Интернет, омогућили су готово тренутна путовања у најегзотичније крајеве света без напуштања места становања, односно без

²¹ Друштво ризика је још један специфичан појам унутар теоријског система Улриха Бека. Технолошки развој, поред позитивних последица по друштво, има и своју негативну страну. Тако нуспроизводи технолошког развоја, као што су глобална промена климатских услова и постојање нуклеарних арсенала, угрожавају даљи опстанак човечанства, те ова непрестана криза уједињује човечанство у глобално друштво ризика.

²² Ulrich Beck and Elizabeth Beck-Gernsheim, *Individualization* (London: SAGE Publications, 2001).

²³ Ibid.

²⁴ Бауман, „Туристи и вагабунди“.

устајања са столице или фотеље смештених у близини рачунарских монитора или ТВ екрана. Међутим, да ли је простор постао потпуно неважан за све чланове савременог глобалног друштва? Бауман даје негативан одговор на ово питање. Свет садашњице је поларизован између туриста и вагабунда, штавише вагабунди су већина у њему. Јасно је да се ове групације могу посматрати као једна дихотомија. Тако туристи, захваљујући свом социо-економском положају и ресурсима који су им доступни, имају могућности да путују од једне локације до друге, задржавајући се у свакој на кратко. Прави дом не постоји за њих, услед живота у непрестаном покрету, док с друге стране, од сваког места на ком се нађу очекују да им оно задовољи бројне потребе и интересовања. Они су пуноправни чланови потрошачког друштва и поседују могућност слободног избора свог идентитета. Непрестано мењање локације утиче на стварање карактеристичне перцепције времена – тачније, припадници ове групације га никад немају.

Живот већине унутар савременог глобалног потрошачког друштва представља потпуну супротност од горе описаног. Глобално је за вагабунде доступно једино путем телевизије или интернета. Физичко напуштање локације у којима живе готово је немогуће; другим речима, свет у ком живе вагабунди посве је локалан. Немогућност испуњења жеља насталих под дејством конзумеризма чини их искљученим из потрошачког друштва. Тако, искључени из глобалних токова и из потрошње диктиране савременим капитализмом, лутају посредством ТВ екрана по физички недостижним сликама глобалног света. Време, ког туристи никако немају довољно, у локалним световима вагабунда увек има исувише, а једино што им преостаје је да га својим лутањима лагано убијају. Једино што их повезује са потрошачким капитализмом и са туристима јесте жеља коју је готово немогуће испунити, жеља за увек новим производима. Може се наслутити да је, услед њихове искључености, могућност слободног избора идентитета сведена на пуки минимум.²⁵

Као што се може приметити, Бауманово схватање идентитета представља мешавину модернистичких и постмодернистичких приступа истом. Тако, за вагабунде, идентитет је пре свега структурално одређен њиховим социо-економским положајем, док је, с друге стране, за туристе идентитет ствар избора. Важно је то да он не занемарује значај социо-економског положаја при конструисању идентитета. Он објашњава да релативно висок положај туриста унутар глобалног потрошачког друштва, њима даје слободу избора идентитета и потпуну слободу кретања. С друге стране, искљученост вагабунда из потрошачког друштва утиче на конструисање идентитета детерминисаним датом искљученошћу, будући да су чврсто затворени у својим локалним окружењима.

О томе да је исувише рано прогласити смрт класа или сврстати их у „зомби категорије“ сведочи и Бурдије (Pierre Bourdieu). Посебно важан концепт унутар његове теорије за разматрање о идентитету јесте хабитус. Хабитус се може схватити као:

„... систем трајних, преносивих диспозиција који служи као генеративна основа пракси, односно скуп стечених образаца мишљења, понашања и веровања који успоставља везу између друштвених структура и личне историје. Стиче се социјализацијом у одређеном друштвеном положају и имплицира субјективно

²⁵ Ibid.

прилагођавање том положају.²⁶

Конструисање идентитета код појединца нераскидиво је повезано са његовим хабитусом. Чињеница да је хабитус смештен испод нивоа свести, односно на нивоу тела, значајно ограничава изборе појединца релевантне за изградњу датог идентитета. Низ његових избора повезан је са класом из које потиче, при чему је он тога најчешће потпуно несвесан. Другим речима, низ избора које чини појединац приликом конструкције свог идентитета је нераскидиво повезан са обрасцима укуса и потрошње, карактеристичним за одређену класу, које је дати појединац усвојио током социјализације.

Појмом хабитуса је изванредно објашњена репродукција постојећег друштвеног система, док је објашњење његових промена путем хабитуса далеко теже. У сваком случају, Бурдије јасно показује да су наизглед слободни избори појединца детерминисани класом из које потиче. Приликом изградње идентитета појединац свакако има одређен степен слободе. Међутим, колика је та слобода директно је одређено његовим социо-економским положајем. Занемаривање ове чињенице приликом разматрања идентитета може створити поједностављену слику стварности, која је пре свега у функцији одржања постојећег система друштвене продукције, односно репродукције са владајућом идеологијом конзумеризма.

Класни положај - незаобилазни део социолошке анализе

Друштвено-историјски оквир унутар ког настаје научно знање несумњиво утиче на његове карактеристике. Промене у систему друштвене продукције, односно прелазак са државног на неолиберални капитализам седамдесетих година XX века условиле су преображај целокупног друштвеног система чији је он саставни део. Напуштање масовне производње и прелазак на флексибилну производњу малих серија производа захтевао је промену тежишта капитализма са производње на потрошњу у циљу одржања и перпетуирања постојећег продукционог система. Пласирање увек нових производа тржишту немогуће је без системског стварања потреба код потрошача. Идеологија конзумеризма представља легитимацијску основу неолибералног капитализма унутар савременог друштва централизованог око потрошње.

Занемаривање класе и класне анализе у савременој социологији и примат концепта идентитета представљају одраз друштвених промена у сфери науке. Стављање акцента на слободу избора појединца приликом стварања фрагментисаног и несталног идентитета и занемаривање низа особености његовог друштвеног положаја води поједностављеној слици друштвене стварности, у једнакој мери погрешној попут представа произашлих из парсонизанске теоријске традиције. Избори појединца су ограничени његовом целокупном друштвеном ситуацијом, одређеним низом фактора попут социо-економског, односно класног положаја, етничитета, држављанства и тако даље. Потрошња кроз коју се, између осталог, конструишу идентитети представља услов друштвене укључености унутар глобализованог друштва садашњице. Поједини мислиоци управо у процесу глобализације виде нивелишући фактор

²⁶ Ивана Спасић, *Социологија свакодневног живота* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 292.

који постепено води уједначавању друштвених услова широм света. Нажалост, разлике постоје и бити потрошач не представља исту ствар за све. Штавише, подаци говоре о порасту неједнакости како на унутардржавном, тако и на глобалном нивоу,²⁷ као и да се већина потрошње остварује унутар развијених индустријских друштава, што имплицира искљученост из потрошачког друштва великог броја људи широм света. Наиме, око 80% робе која се произведе на светском нивоу купује се у развијеним земљама, док се у неразвијеним троши само 20%, и то махом основних животних намирница. Друштвена искљученост представља реалност за велики број људи широм света, без обзира на степен развоја појединачних друштава чији су чланови, а о степену слободе коју имају приликом конструкције идентитета је излишно говорити. У свету у ком *вагабунди* представљају већину, вршити генерализовања заснована на опису друштвене ситуације мањинских *туриста* представља озбиљну грешку коју је тешко избећи уколико се настави занемаривање концепта класе и класне анализе у савременој социологији.

²⁷ Видети на пример: Милановић, Бранко, *Одвојени светови. Мерење међународне и глобалне неједнакости*. Програм УН за развој, Београд 2006.

Литература:

- Бауман, Зигмунд. „Туристи и вагабунди.“ у: *Глобализација – мит или стварност*, прир. Владимир Вулетић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- Beck, Ulrich and Elizabeth Beck-Gernsheim. *Individualization*. London: SAGE Publications, 2001.
- Вебер, Макс. *Политика као позив*. Београд: Филип Вишњић, 1988.
- Вулетић, Владимир, прир. *Глобализација – мит или стварност*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- Гиденс, Ентони. *Последице модерности*. Београд: Филип Вишњић 1998.
- Jenkins, Richard. *Social identity*. London: Routledge, 1996.
- Kun, Tomas. *Struktura naučnih revolucija*. Beograd: Nolit, 1974.
- Лалман, Мишел. *Историја социолошких идеја, Том I*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Lee, David, Bryan Turner, eds. *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*. London- New York: Longman, 1994.
- Лиотар, Жан- Франсоа. *Постмодерно стање*. Нови Сад: Светови, 1988.
- Липсет, Сејмур Мартин. *Политички човек*. Београд: Рад, 1969.
- Милановић, Бранко. *Одвојени светови. Мерење међународне и глобалне неједнакости*. Београд: Програм УН за развој, 2006.
- Nisbet, Robert. “The Decline and Fall of Social Class.” *Pacific Sociological Review* 2, no.1 (1959).
- Pakulski, Jan. “The dying of class or of Marxist class theory.” у *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*, eds. David Lee and Bryan Turner. London- New York: Longman, 1994.
- Pakulski, Jan, Malcom Waters, *The death of class*. London: SAGE, 1996.
- Parsons, Talcot. *The Structure of Social Action*. New York: The Free Press, 1949.

- Scott, John. "Social Class and Stratification." paper for "Sociology at the Crossroads: Recent Advances and Future Challenges" Special Issue of *Acta Sociologica* 45, No. 1 (2002).
- Спасић, Ивана. *Социологија свакодневног живота*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- From, Erih. *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit, 1964.
- Haralambos, Majkl. *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Waters, Malcom. "Succession in the stratification system: A contribution to the 'death of class' debate." in *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*, eds. David Lee and Bryan Turner. London- New York: Longman, 1994.
- Weber, Max. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.

Summary

**Nevena Manojlović
Dejan Petrović**

Social Class – A Forgotten Constituent of Identity in Contemporary Society

Key words: *identity, social class, life style, Kuhn, postmodernism*

This text introduces the criticism of modern and postmodern theories of identity, and the comprehension of the significance which term class has in contemporary sociology. By closer insight on this problem, authors wanted to point out the reductionism of postmodernistic theoretical explanations of the construction of identity in modern society. They tried to apply the philosophy of science of Thomas Kuhn on social science, in order to demystify the way postmodernistic concept of identity got its primacy in sociology. By passing on postfordistic phase in the development of capitalism and spreading of consumerism as its legitimate ideology, identity, instead of social class, becomes the key analytic concept of sociological analysis. According to postmodernistic theorists, postmodern identity is fluid, fragmented and chosen by one's free will. By insight in debates considering class and class analysis which have been led among social scientists, authors tried to point out that socio- economic situation of individual still influences hers/his life chances and style of life in significant amount. By the opinion of the authors, this text explains that the choice of one's style of life is under the influence of structural factors, rather than matter of absolute free choice, as the postmodernistic theorists point.